

ЕЛКА МИРЧЕВА*

**„Не си прави кумир“ – иконоборството
в ранната славянска книжнина (предварителни бележки)**

MIRČEVA, E.: „Thou not shall Make Thyself a Graven Thing“ – Iconoclasm in Early Slavic Literature (preliminary notes). *Slavica Slovaca*, 56, 2021, No 3, pp. 448-461 (Bratislava).

The Slavic literature has preserved a specific moment from the officialization of the memories of the icon-worshippers in the Byzantine literature. Due to the fact that they reflect an older, pre-Metaphrastic composition of the emerging Byzantine Chetimine literature, they offer earlier and close to the Iconoclastic era texts that have disappeared almost completely in Byzantine literature, in which the Metaphrastic edition has dominated since the tenth century. These Slavic translations give a more reliable idea of the events that took place, offer in a more authentic and non-heroic and mythologized form the way of life of real historical figures.

Christianity, Iconoclasm, Cultural Crisis, Slavic Literature.

На петдесетия ден след Изхода на евреите от Египет Мойсей получава от Бог скрижали с десет основни закона. Вторият от тях гласи: *Не си прави кумир и всякакво изображение на онова, що е на небето, що е долу на земята, и що е във водата под земята. Не им се кланяй. Аз съм Бог твой, Бог ревнител* (Изход 20:4). Заповедта се повтаря в още по-конкретен вид в Книга Левит: *Не си правете идоли и истукани, и не си издигайте стълбове, и не изправяйте в земята си камъни с образи, за да им се покланяте, защото Аз съм Господ, Бог ваш* (Левит 26:1).

Яхве не се явява в образ пред израилтяните. Той демонстрира своята власт с бури. Гласът му е гръм, огън, мълния. Когато се явява на Мойсей, над Синай има тъмни облаци и мълнии. Господ слиза на планината с огън.¹ Иконически образ посредник за юдеите е сияещият облак, наречен слава Господня (kanod), която се споменава многократно в Петокнижието. В християнската традиция този топос преминава като огнени облаци в ранната християнска иконография. По-късно той се трансформира в ореол, който символизира Божествената природа, както и мандорлата в иконографията на Преображение Господне.²

Непримиримостта към изображенията естествено се пренася и в ранното християнство, зародило се в юдейска среда. В началото християнската иконография има символичен характер. Християните се въздържат от исторически достоверни изображения заради идолопоклонството. Особено силно това важи за християните юдеи. В древното

*Проф. д-р Елка Мирчева, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките, бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, София 1113, Elka Mircheva, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences, elka_mircheva@abv.bg

¹ Елиаде, М.: *Образи и символи* (Размисли върху магическо-религиозната символика). София: ИК Прозорец, 1998.

² Лидов, А. М.: *Иудео-християнска икона света: от сияещия облак к вращающемуся храму*. In: *Образ и символ в иудейской, христианской и мусульманской традиции*. Москва: „Индрик“, 2015, с. 127-152 (с. 127-128).

християнство няма изображения на Бог. Старите християнски гробници в Рим пазят първите изображения – растителни мотиви, животни символи (паун-безсмъртие; гълъб-надежда), появяват се алегорични изображения – риба или пастир с агне. Основно изображение на Христос е Агнецът.³

Силното разпространение на новата религия в извън юдейска среда сблъсква отричането на всякакво материално изображение на Божеството в Стария завет с преминалата през много векове, култури и религии потребност на човек да осмисли по някакъв начин трансцендентното, което става с използването на образи и символи. Единствено наличието им е в състояние за съхрани така наречените отворени култури.⁴ Религиозното чувство има нужда от телесна изява. Затова от най-ранни времена човек е направил осезаем своя култ с 4 средства: обредов образец (типик), символ, тайнство, жертва.⁵ Гръкоезичният свят наследява от езическото си минало вкус към религиозна образност.⁶

Постепенно съжителството на християнството със силната антична традиция води до прекращаване на забраните, наложени от Стария завет,⁷ и до появата на изображения на Иисус Христос, Богородица, светци и мъченици, библейски сцени. Това става от II в. нататък. Възвръзка с активните антихристиянски гонения в ранните векове изображенията са по-скоро завоалирани и символични.⁸ Богословската наука смята, че символът в християнското няма нищо общо с идола. Идолът е самото божество. Той съдържа неговата сила. Символът е само средство, чрез което душата бива подпомогната да се издигне към трансцендентното и е проводник на Божията сила.⁹ Символът е чувствен образ, подпомагащ душата на вярващия да се издигне до дадена духовна и невидима действителност. Той има 2 страни – видим образ и невидимо съдържание. Символът допълва недостига на действия и думи.

Позовавайки се на цитат от Битие 1: 26, *Рече Господ: да сътворим човек по Наш образ и по наше подобие* Трулският църковен събор от 692 г. постановява Иисус Христос да бъде изписван в човешки образ (правило 82).

От VIII–IX в. нататък започва процес на активно християнизирание на много „варварски“ народи, установили се трайно на територията на Европа – всеки един със свой пантеон, свои идоли и култови практики. На Европа предстои обединение на основата на новата религия.

България на княз Борис I приема официално християнството едва 20 г. след края на иконоборческия период.

От културноисторическа гледна победата на иконопочитанието допринася за по-успешния и бърз процес на християнизация. Новото в култа, което е наложено от съвременните нужди, трябва да бъде включено в стара форма, като бъде приспособено към нейния дух и образец. Това става най-вече чрез образите, на които трябва да бъде придадена нова стойност, да бъдат назовани с нови имена и да бъдат интегрирани

³ Лебедев, П.: Наука о богослужении православной церкви. Москва: Типография Лисснра и Романа, 1899, с. 124.

⁴ Елиаде, М.: Образы и символы, с. d., с. 72.

⁵ Чифлянов, Б.: Литургия. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 47.

⁶ Майендорф, Й. Ф.: Византийское богословие. Исторические тенденции и доктринальные темы. Минск, 2001, с. 49. <https://azbyka.ru/otechnik/books/download/11653-Византийское-богословие-Исторические-тенденции-и-доктринальные-темы.pdf>

⁷ Божилов, И.: Византийский святой. София: ИК „Анубис“, 2008, с. 220.

⁸ Божилов, И.: Византийский святой.

⁹ Чифлянов, Б.: Литургия, с. d., с. 50.

в новата религия.¹⁰ Защото, ако някоя култова форма е съвсем нова, без да е включила в себе си нищо от старото култово предание, макар и външно привлекателна, тя е лишена от печата на свещеността и авторитетността, която притежава засвидетелстваната от векове култова форма. Новото в култа, което е наложено от съвременните нужди, трябва да бъде включено в стара форма, като бъде приспособено към нейния дух и образец.¹¹

Така средновековна Европа се обединява чрез християнската религия. Боговете и култовите места не само получават общи имена, и по някакъв начин преоткриват собствените си първообрази, добиват общовалидна стойност и значение: една чешма от времето на галите, смятана за свещена още от предисторията, но осветена от присъствието на местна или регионална божествена фигура, става свята за цялото християнство след като е посветена на Дева Мария. Преборилите дракон са отъждествявани със св. Георги, боговете на бурята – със св. Илия. Така регионалната народна митология става общозначима. Голямата цивилизаторска роля на християнството се определя от създадения нов митологичен език, общ за страни и народи, изложени на риск да се затворят в своите местни традиции. Древното европейско религиозно наследство е осмислено чрез новата религия и по този начин обичаите и вярванията на предхристиянския човек са съхранени и получили нов живот.¹²

Този процес безпрепятствено се развива до осмото столетие, когато в един от знаковите за християнството в Европа центрове, Византия, през 726 г. указ на император Лъв III Исавър поставя началото близо 120-годишен период, известен като иконоборски.¹³ Историци като Г. Острогорски изтеглят началото на периода по-назад – към управлението на император Вардан Филипик (711–713). Арменец по произход, той полага началото на борбата срещу иконите и обявява монотелитството за единственото официално учение на църквата.¹⁴ По-късно Исаврийската династия, която също произхожда от източните провинции, и царуването на нейния основател Лъв III официализират началото на борбата срещу иконопочитанието с държавен акт. Борбата срещу иконите отваря нова глава в историята на Византия, а Лъв III отричва криза, която слага отпечатък на епохата. Повече от век Византия е арена на политически борби.¹⁵

Иконоборството се закрепва във византийска Мала Азия, където се създава силна иконоборска артия, начело с митрополитите Тома Клавдиополски и епископ Константин Наколийски, духовен баща на иконоборството, когото политическите противници наричат ересиарх.¹⁶

Иконоборството официално е закрепено при сина на Лъв III, Константин V на църковен събор през 754 г. Решенията на този събор отхвърлят иконопочитанието като ерес и произнасят анатема на бившия патриарх Герман I, Георги Кипърски и Йоан Дамаскин. Църковното и духовното управление на паството се поема от императора.¹⁷ Създалата се

¹⁰ Елиаде, М.: Образи и символи, с. d.

¹¹ Чифлянов, Б.: Литургика, с. d., с. 48.

¹² Елиаде, М.: Образи и символи, с. d.

¹³ Божилов, Ив.: Византийският свят, с. d.

¹⁴ Острогорский, Г.: История Византийского государства. Перевод с немецкого. Москва: „Сибирская Благовонница“, 2011.

¹⁵ Острогорский, Г.: История Византийского государства, с. d., с. 219.

¹⁶ Острогорский, Г.: История Византийского государства, с. d., с. 221.

¹⁷ Афиногенов, Д. Е.: Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (878–847). Москва: „Индрик“, 1997. [https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23821-Константинопольский-патриархат-и-иконаборческий-кризис-в-Византии-\(784-847\).pdf](https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23821-Константинопольский-патриархат-и-иконаборческий-кризис-в-Византии-(784-847).pdf)

ситуация е описана алегорично по следния начин: оулетѣ лова чѣнаа ластовица ꙗже весноу цркви доброгласными пѣми оукрашивши. и пражники гн очистише веденъ же бывъ вранъ словиденъ. зина нелѣпѣ и крича (Житие на Никита Мидикийски, МДА 93 с. 35).

Изреждат се няколко династии (исаврийска, династията на Никифор I, арменска, аморийска), но през цялото време, макар и с различна настоятелност и последователност, иконоборството е държавна, имперска политика, както политика на Константинополската патриаршия. Разрушават се манастири, висши духовни пастири, несъгласни с официалната политика, са преследвани, измъчвани, изпращани в заточение, анатемосвани, избивани. Ето как предава тези събития Житието на Никита Мидикийски – ѡни изгонѣни бхоу ѡсочѣни. ѡни вѣ темници оумирахоу. дѣроуши мечемъ оумираахоу. а ини посохъ побивахоу и влачими бѣхоу. ꙗкоже оутрѡбѣ ѣ попелѡу рассыпахоу с (МДА 92.1, с. 37-38).

Масово се унищожават икони, както пише в Житието на Стефан Нови: црковное блгоуѣне еже творахъ сценныхъ иконъ писаниа. ѡво оубо отираемо. ѡво же кало помазано бываемо. и идѣже оубо хвѣз ѡбразъ. или мѣре его или стѣи бше. или ѡгню предаемо бѣ или вѣз прѣстъ истѣемо. или варомъ замазано бывааше (Син 176, л. 359а).

Следващите десетилетия въпросът иконопочитание или иконоборство остава актуален не само за Църквата, но и за държавата. През 787 г. с поддръжката на императрица Ирина, вдовица на Лъв IV Хазарин, Седмият Вселенски църковен събор възстановява иконопочитанието. През 813 г. обаче възкачилият се на трона пореден император от нова династия, Лъв V Арменец, отново възстановява иконоборството и подновява решенията на събора от 754 г. Най-накрая през периода на регентството на императрица Теодора през 843 г. се провежда нов църковен сбор, който слага окончателния край на иконоборството. В памет на това събитие е учреден църковен празник – Неделя на православието.

На пръв поглед това е победа на Църквата и духовното начало срещу опитите на светската власт да законодателства в религиозните дела. На практика обаче тържеството на православието е резултат от намесата на същата светска власт. Затвърждава се моделът на цезаро-папизма.

Иконоборството е постоянен спътник на нашата цивилизация – от унищожаване на символи и изображения на чужди религиозни култове в древността до наши дни. В съвременния дискурс редица актове на вандализъм също са иконоборски по своята същност. Да си припомним само 2 – разрушените кули на Световния търговски център в Ню Йорк (2001) и унищожените през същата година от талибаните статуи на Буда в долината Бамян.

Независимо, че в Древен Рим и Древна Гърция са създадени множество прекрасни образци на визуалното изкуство, не всички древни представители на философската мисъл са били привърженици на тези изображения. Така например Хераклит е бил противник на материалността на скулптурите, а един от първите критици на антропоморфизма, Ксенофан, е смятал, че боговете са създадени по образ и подобие на човека. Според неговото учение, именно несъвършеното човешко познание кара хората да придават антропоморфни черти на божествата си и да ги надаряват с човешки качества.

Иконоборството е постоянно присъстваща тенденция и в християнството. В по-лека форма се среща в съчиненията на Ориген, Евсевий Кесарийски, при противниците на Григорий Палама, при неоплатоничите на Възраждането, при немските мистици. По-ярко е в еретическите движения на богомили и албигойци.

Всеки един от създадените враждуващи лагери, иконоборците и иконопочитателите, се позовава на авторитета на Стария Завет.

Иконоборците са предимно от образованите слоеве на населението и висшия клир. Иконопочитатели са широките народни маси, а към това се добавят и жените.

Не е маловажен и страничен въпрос е и фактът, че почитането на икони и мощи не е уредено с догматична категоричност от ранните богослови и патристи. До VIII в. във Византия няма теология на иконата (нито от нейни почитатели, нито от нейни противници).¹⁸

Редица учени смятат, че иконоборството не е просто акт на разрушаване произведения на църковното изкуство, нито само противопоставяне на светската на духовната власт. То е нормален и закономерен етап от развитието на християнското богословие.¹⁹ Според някои то е плод на личните убеждения на Лъв III и раннохристиянските традиции и няма общо с юдаизма или исляма. Спорът за свещените образи не е културна криза, целяща да унищожи образованието и науката. В края на своето съществуване иконоборството остава чисто богословски конфликт.²⁰ За Г. Острогорски иконоборският период е период на сериозна криза, оставила отпечатък си не само в историята на Византия. Тя задълбочава пропастта между двата световни християнски центъра – Рим е изтикан от гръцкия Изток, а Византия от латинския Запад. Това води до загуба на универсализма и на византийската, и на римската църква.²¹ Напълно се присъединявам към такава гледна точка към въпроса. Смятам, че 120-те години иконоборчески период във Византия представляват нравствена и морална криза, белязана с недостойни действия на иначе заслужаващи уважение за цялостната си политика владетели, както и от мъченически подвиг на верни на убежденията си защитници на православие. Струва ми се, че трябва да се отчита, че другите ереси излизат от средите на епископите и висшите презвитери и произтичат от догматични учения и спорове, а тази идва от царската власт. Именно участието на царската власт и на репресивния държавен апарат водят до по-драматични последици при сблъсъците.

Напълно естествено основните сведения за периода се търсят в създадените от съвременниците текстове, но византинистите – и историци, и литературоведи – се опират като най-меродавен източник на византийската книжнина, като малцина отчитат сведенията от славянската.

Напълно логично изглежда сведенията за иконоборството да се търсят във византийските извори. Опирайки се изключително и само на тях, мнозина изследователи подлагат под съмнение сериозността на конфликта и смятат, че иконопочитателските жития са несъмнена пропаганда, която не заслужава доверие. Известният руски византолог А. П. Каждан пише: „Ако се вярва (курсивът мой, Е. М.) на хронистите и агиографите, през IX в. става взрив на страсти по повод иконите.“²² Основните опасения на изследователите са свързани със сравнително дългия период между разигралите се събития и времето

¹⁸ Шнайдер, П.: Иконоборството във Византия: критичен анализ на историческите сведения и на съвременните оценки. In: Същият. Многообразие и съперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и Средновековна България. София: ЦСВП „Иван Дуйчев“, 2004 = Sneider, P.: Der Byzantinische Bildstreit: kritische Analyse der seitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute. In: Settimane di Studio di Centra Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, 1988, 34, p. 319-427. <https://istorianasveta.eu/index.php/история/средните-векове/балканите/522-многообразие-и-съперничество-избрани-студии-за-обществото-и-културата-във-византия-и-средновековна-българия.html?showall=1&limitstart>

¹⁹ Sneider, P.: Der Byzantinische Bildstreit: kritische Analyse der seitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute, c. d., s. 157.

²⁰ Sneider, P.: Der Byzantinische Bildstreit: kritische Analyse der seitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute, c. d.

²¹ Острогорский, Г.: История Византийского государства, c. d., c. 230.

²² Каждан, А. П.: История византийской литературы (650–850). Санкт Петербург: Алетея, 2002, c. 196. <https://www.rulit.me/author/kazhdan-aleksandr-petrovich/istoriya-vizantijskoj-literatury-650-850-gg-get-381921.html>

на създаване на житийните текстове, което според тях поставяло под въпрос тяхната достоверност. Тази отдалеченост във времето, заедно с особеностите на изграждането на агиографско съчинение и топосите, за които ще стане дума по-долу, карат учените да се отнасят с резерви към изложените в тези съчинения факти. Отчитайки особеностите на изграждане на житийната литература, Г. Острогорски обаче смята, че агиографските съчинения от епохата, въпреки ярката си иконофилска тенденция и свойствения си панегиричен характер, са достоверен източник, който заслужава внимание.²³

Действително трябва да се отчита неизбежната разлика между агиографско и историографско съчинение, защото реалността в агиографията е различна от историческата истина. Житийната литература е толкова по-близка до реалната история, колкото тя в по-малка степен отговаря на каноните на жанра.²⁴

Тук идва и огромната роля на славянската книжнина, съхранила преводи на незапазени във византийската литература текстове. На практика се оказва, че славянската преводна житийна книжнина от най-ранния период носи допълнителна, а и често не само много по-обилна, но и по-достоверна информация. На това обърна внимание Д. Е. Афиногенов,²⁵ който публикува поредица научни трудове, които са принос и към изучаването и на византийската, и на славянската книжнина. Заслужава да се отбележи, че основният си изворов материал ученият черпи от четиминейната книжнина.

В предлаганото тук проучване аз също се насочвам предимно към такива ръкописи. По тази причина ще сумирам някои основополагащи извода.

Въз основа на едно писмо на св. Теодор Студит в науката се смята, че съставянето на първоначалния комплект византийски чети-миней е съществувал вече през 797 г.²⁶ За разлика от това въпросът кога и къде е направен славянският превод на 12-томната колекция получава различни отговори.²⁷ Ще обобща основните резултати, към които се придържам и които са в основата на това проучване:

- Византийската 12-томна четиминейна колекция е преведена в книжовно средище, чиято дейност се вписва в характерното за Преславския център.

²³ Острогорский, Г.: История Византийского государства, с. d., с. 206.

²⁴ Афиногенов, Д. Е.: Константинопольский патриархат, с. d., с. 153-155.

²⁵ Афиногенов, Д. Е.: Константинопольский патриархат, с. d.; Афиногенов, Д. Е.: The Church Slavonic Life of St. Thaddaios, the Martyr of the Second Iconoclasm. In: *Analecta Bollandiana*, 2001, 119, p. 313-337; Афиногенов, Д. Е.: Житие преподобного отца нашего Константина, что из Иудеев. In: Жития св. исповедника Никиты, игумена Мидийского. Москва: „Индрик“, 2001 <https://azbyka.ru/otechnik/books/file/28867-Житие-преподобного-отца-нашего-Константина-что-из-иудеев-и-житие-св-Никиты-Мидийского.pdf>; Афиногенов, Д. Е.: Новгородское переводное чети-минейное собрание: происхождение, состав, греческий оригинал. In: *Abhandlungen zu den Großen Leihen des Metropolitens Makarij. Kodikologische, missellanologische und textologische Untersuchungen*. Bd. 2 (= *Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes*, 49). Freiburg, 2006, с. 261-283; Афиногенов, Д. Е.: Четыр миней: энциклопедия византийской жизни для русского читателя. In: *Вестник истории, литературы и искусства*, 2007, 4, с. 127-139; Афиногенов, Д. Е.: Утраченные византийские источники в древнерусской словесности. In: *Slavica Slovaca*, 2008, го. 43, № 1, с. 29-44; Афиногенов, Д. Е.: О некоторых литературных взаимодействиях в „Кружке“ патриарха Мефодия I (843–847). In: *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, 2017, № 21, с. 26-33.

²⁶ Афиногенов, Д. Е.: Новгородское переводное чети-минейное собрание, с. d., с. 262.

²⁷ Афиногенов, Д. Е.: Новгородское переводное чети-минейное собрание, с. d.; Мирчева, Е.: Житието на преподобния изповедник Николай Студит и славянската книжнина. In: *Седми международен колоквиум по старобългаристика. Сборник доклади*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 124-137; Мирчева, Е.: Съществувала ли е преславска чети-минейна колекция. In: *Научни трудове: Паисиеви четения. Филология* (Пловдив, 8–10 ноември 2018 г.), 56, кн. 1, сб. А (2018). Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2020, с. 11-19; Мирчева, Е.: Супрасълският сборник и старобългарските чети-миней. In: *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 2019, 53, № 3, с. 13-44; Мирчева, Е.: Новгородски ли са новгородските чети-миней. In: *Старобългарска литература*, 2018, 57–58, с. 143-162.

• Като образци са използвани текстове, възникнали или преписани в Студийския манастир.

• Възможно е да се предположи, че мащабната дейност е извършена от екип книжовници в Студийския манастир най-вероятно в началото на Х в.²⁸

• Днешните им материални наследници са съхранени изцяло в руската книжнина. С превода на тази колекция в старобългарската книжнина попадат до-Метафрастови творби, които векове наред се разпространяват в славянската литература.

• Х в. е белязан от голямата литературна реформа на Симеон Метафраст. От този момент нататък до-Метафрастовите състави губят своя престиж. Днес немалка част от агиографските текстове в нашите чети-минеи или представляват по-стара, неотбелязана във византийската книжнина, версия или напълно отсъстват от нея, а старобългарските преводи са единствената следа за по-древното византийско наследство.

Подбрах 6 жития на мъченици и изповедници²⁹ от двата периода на иконоборството. Използваните гръцки прототипи, преводите, разпространението им в старата славянска книжнина хвърлят светлина върху византийско-славянските литературни и културни връзки, работата на старобългарските книжовници.

1. Св. м-ца Теодосия Константинополска, † 730 г. – първа фаза на иконоборския период, памет 29. май. Използван текст – Успенски сборник XII–XIII в.,³⁰ л. 143а–146а (с. 248–253). Същият текст е поместен във Великите Макариевите чети-минеи (ВМЧ) за май – ВЧМ (Син 180), XVI в., л. 1203г–1206в; Същият текст и в до-Макариевите чети-минеи: Волокол 597, последна четвърт на XV в., л. 4326–436а и МДА 94, л. 4326–436а. Няма точно гръцко съответствие. Друг житиен византийски текст под BHG³¹ 1773у.

2. Св. м-к Стефан Изповедник, † 764 г. – първа фаза на иконоборския период, памет 28. ноември. Използван текст – ВМЧ=Син 988 ср. XVI в.: в той днь житіе и подвижи прѣбнаго ѿца нашего стефана. новаго исповѣдника еже по стѣи и чтныи иконѣ пострадавшаго л. 1293а–1257в. Същото и в до-Макариевите минеи – Син 176, л. 350а–383а. Няма точно гръцко съответствие. Друг текст за светеца под BHG 1666, PG³² 100, 1069–1186.

3. Св. Николай Студит Изповедник, † 868 г. – втора фаза на иконоборския период, памет на 4. февруари. На 2 пъти игумен на Студийския манастир: 846–850 и 867–868 г. Използван текст – до-Макариевите чети-минеи – МДА 92.1, с. 51–70: мѣца тогѣ въз .дѣ. днь. прѣбнаго ѿца нашего исповѣдника. нѣколы игумена студийскаго манастир. Не е включено във ВМЧ. Няма точно гръцко съответствие. Друг текст за светеца под BHG 1365.

4. Св. м-к Тадей Студит † 816 г. – втора фаза на иконоборския период, памет на 27. февруари в МДА 92.1 мѣца тогѣ въз .кѣ. днь мѣчненіе с похвалою стго исповѣдника фаддѣа с. 326–330. Няма точно гръцко съответствие. Друг текст за светеца под BHG 2414, 2415. В BHG памет 29. декември.³³

5. Св. Никита Изповедник игумен Мидийски във Витиния, † 824 г. – втора фаза на иконоборския период. Памет 3. април. Няма точно гръцко съответствие. Друг византийски житиен текст (BHG 1341) е запазен в един-единствен ръкопис – Vat. gr. 1660, писан

²⁸ Афиногенов, Д. Е.: Новгородское переводное четьи-минеиное собрание, с. d.

²⁹ Изповедници – светци, прославяни от Църквата за откритото изповядване на вярата по време на гонения.

³⁰ Син 175 = Успенски сборник XII–XIII в. ГИМ, Синодално събрание Князевская, О. А. – Демьянов, В. Г. – Ляпон, М. В.: Успенский сборник XII–XIII вв. Москва: „Наука“, 1971.

³¹ Halken, Fr.: Bibliotheca Hagiographica Graeca. 1–3, Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.

³² Migne, J. P.: Patrologia cursus completes. Series graeca. 161 vols. Paris, 1857–1866. <http://patristica.net/graeca>

³³ Афиногенов, Д. Е.: The Church Slavonic Life of St. Thaddaios, c. d.

в Студийския манастир от монаха Йоан в 916 г.³⁴ Използван текст – до-Макариеви чети-миней – МДА 93: мѣа апри г стго ѿца наше никѣты мѣдѣискаго. слово наѣгробное, списано блженѣнымъ феофторѣмъ оучникомъ его, с. 1-76.³⁵

6. Св. Теодор Изповедник Студит † 826 г. – втората фаза на иконоборския период, памет на 11. ноември. Житие на Теодор Дафнопат ВНГ 1755, PG 99: 113–232. Използван текст – РНБ ф. 178.1 № 1832 – Жития на Нифонт епископ Констанцки и Теодор Студит, края на XII – първата половина на XIII в., л. 33а–171а. Същото в до-Макариевите чети-миней Волокол 592, фонд 113 чети-миней за ноември л. 138а–200а, както и във ВМЧ.³⁶ Това е единственият от разглежданите 6 текста, който присъства с 2 листа фрагмент в южнославянската книжнина. Отбелязан е в справочника на Кл. Иванова *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*³⁷ в ръкопис Рс 597ф. от XVII в., НБ Сърбия, 2 листа.

От всички старобългарски преводни житийни текстове точно гръцко съответствие има единствено Житието на Теодор Студит. Всички останали или не се срещат в гръцките извори или са в по-ранна и незасвидетелствана там версия. В този смисъл старата славянска книжнина, която по отношение на чети-състава си е до-Метафрастова, видимо предлага по-древен, а и може да се предположи по-достоверен източник както за гръцката книжнина от до-Метафрастовия период, така и за историята на Византия.

Като пример тук могат да бъдат посочени уникалните по своя характер са сведения, които предоставя Житието на Никита Мидикийски. Гръцката му версия е три пъти по-малка по обем от преводната, а сред направените съкращения има, както твърдят византинистите, подчертан стремеж към манипулиране на факти и изчистване на текста от неудобни истини.³⁸

Всички разглеждани жития са запазени в руски преписи. Заедно с това съдържат типични особености на Преславския книжовен център, т.е. в това отношение споделят съдбата на огромна част от продукцията на Преславския книжовен център, която „напуска“ старобългарската, а и като цяло южнославянската литература, но успешно се вгражда в източнославянската традиция.

И 6-е, разглеждани тук житийни текста, са посветени на мъченическите или подвижническите подвизи на монаси. Тяхното създаване се вписва в характерното за развитието на византийската книжнина явление от този период – разцвета на монашеската култура (775–850 г.). На него Каждан посвещава раздел от капиталния си труд „История на византийската литература“. Ключово място в нея е отредено на един от разглежданите тук текстове – Житието на св. Стефан Нови Изповедник. Това житие поставя началото на иконопочитателската агиография, която става популярна през IX в.³⁹ Тук отново ще подчертая, че в славянската книжнина този житиен текст, както и останалите (без това на св. Теодор Студит) се различават от съхраненото във византийската традиция. Имайки предвид, че Житието на Стефан Нови Изповедник, ВНГ 1666, е писано от негов съименник Стефан, дякон в „Св. София“ 42 г. след екзекуцията му, т.е. през 807–810 г., можем с основание да предположим, че славянската версия (без запазен гръцки оригинал)

³⁴ Афиногенов, Д. Е.: Церковнославянский перевод „Жития Никиты Мидикийского“, с. d., с. 155.

³⁵ Афиногенов, Д. Е.: Церковнославянский перевод „Жития Никиты Мидикийского“, с. d.

³⁶ Великие миней четьи митрополита Макария. Ноябрь. Дни 1–12. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1897, с. 355–440.

³⁷ Иванова, Кл.: *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: „Гутенберг“, 2008, с. 293.

³⁸ Афиногенов, Д. Е.: Церковнославянский перевод „Жития Никиты Мидикийского“, с. d.

³⁹ Каждан, А. П.: История византийской литературы (650–850). Санкт Петербург: Алетей, 2002, с. 243. <https://www.rulit.me/author/kazhdan-aleksandr-petrovich/istoriya-vizantijskoj-literatury-650-850-gg-get-381921.html>

е преведена от много по-ранен и по-близък до времето на събитията несъхранен във византийската книжнина вариант.

В монографията си А. П. Каждан се спира и на така наречените продължители – иконоборците след Стефан Нови Изповедник.⁴⁰ Ще цитирам изброените имена, които да сравним с иконоборците от нашия списък:

1. Анонимно житие на Никифор Мидикийски, † 813 г., съставено е през 824 г.
2. Никита Мидикийски, автор Теостирикт, † 824 г. (ученик и приемник на Никифор), съставено 824–829 г.
3. Анонимно житие на Йоан Готийски, † 792–800; съставено 815–842.
4. Анонимно житие на Никита Патрикий, † 836 г. – с 3 посмъртни чудеса, съставено през IX в.
5. Анонимно житие на трима братя от Митилена (на Лесбос) – Давид, Симеон и Георги.
6. Анонимно житие на Георгий Лесбоски, съставено 863–865
7. Житие на Теофилакт Никомидийски, † 840 г., съставено през X в.
8. Анонимно житие на Андрей в съда, † 767 г.

Единственото общо име от между този списък и нашите иконопочитателски жития е Житието на Никита Мидикийски. Ще приведа сведенията, които дава А. П. Каждан.⁴¹ Текстът е съставен от монаха Теостирик между 824–829 г. Съхранено е в единствен препис – Vat. gr. 1660, т.е. това е съкратеният преработен вариант, според колофона писан през 916 г. от монаха Йоан в Студийския манастир. Въпреки явната „студийска връзка“ на старобългарския преславски превод от МДА 92.1, в него е преведена по-стара от Йоановата преправка пространна версия. Според по-ранно изследване на Афиногенов „можно утвърждават, что Академическая минея за февраль, ГБЛ, ф. 173, № 92.1 (днешен РГБ, ф. 173 МДА, № 92.1, бел. моя, Е. М.), была составлена в Студийском монастыре в первой четверти X в. и переведена на древнеболгарский язык до конца столетия ... церковнославянский перевод Жития Никиты, несмотря на отсутствие ранних рукописей, вполне может восходить к Преславской школе X в.“⁴² Няколко години по-късно авторът променя становището си и МДА 92.1 става част от направен през XII в. в Студийския манастир превод на комплект чети-миней по поръчка на Новгород.⁴³ В няколко публикации имах възможност да възразя на тази теза.⁴⁴

Никита се огънал под натиска на иконоборците и приел причастие от иконоборския патриарх Теодот. Впоследствие се разкалял и бил заточен от Лъв V Арменец. Славянското житие потвърждава цитираното от Каждан предположение на Е. фон Добшюц,⁴⁵ че Теостириковото житие било преработено в Студийския манастир, за да се изключат от него стълкновенията на Никита с Теодор Студит (във византийския текст не се споменава за проявата на слабост на Никита). На различно мнение е Д. Афиногенов, който смята предположението на Добшюц следва да бъде отхвърлено.⁴⁶

⁴⁰ Каждан, А. П.: История византийской литературы, с. d.

⁴¹ Каждан, А. П.: История византийской литературы, с. d., с. 259.

⁴² Афиногенов, Д. Е.: Житие преподобного отца нашего Константина, с. d., с. 158-159.

⁴³ Афиногенов, Д. Е.: Новгородское переводное чети-минейное собрание, с. d.

⁴⁴ Мирчева, Е.: Съществувала ли е преславска чети-минейна колекция, с. d.; Мирчева, Е.: Супрасълският сборник и старобългарските чети-миней, с. d.; Мирчева, Е.: Новгородски ли са новгородските чети-миней, с. d.

⁴⁵ Dobschütz von, E.: Methodius und die Studien. In: Byzantinische Zeitschrift, 1909, 18, s. 81-83.

⁴⁶ Афиногенов, Д. Е.: Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис, с. d., с. 125.

Останалите имена на „продължители“ на Стефан Нови Изповедник, изброени от Каждан, не са известни в славянската книжнина.

Половината от героите на разглежданите тук 6 агиографски произведения носят прозвището Студит. Двама от тях, Теодор Студит и Николай Студит, са игумени на Студийския манастир. Това подчертава тезата за ясна „студийска връзка“ в създаването на 12-те тома от комплекта на старобългарските чети-минеи, изказана от Д. Е. Афиногенов.

По-горе стана дума за своеобразната редакция на Житието на Никита Мидикийски в по-късната гръцка версия и разликите със славянския текст.

Втората манипулация, на която искам да обърна внимание, е в Житието на Теодор Студит. В славянската книжнина е преведен по-късен текст, приписван на Теодор Дафнопат.

Теодор Студит и Николай Студит са затворени заедно в тъмница. В запазеното единствено в старобългарски превод Житие на Николай Студит и двамата (Теодор Студит и Николай Студит) са измъчвани с глад, жажда и студ, многократно са пребивани до смърт. Когато изпаднат в крайно тежко състояние, стражата се смилява и им дава гореща вода и лой, с която Теодор лекува раните на Николай. Николай също помага на учителя си, като умело отстранява умъртвени при мъченията цели парцали кожа, които висели по тялото му.

За разлика от това в Житието на св. Теодор Студит събитията изглеждат по различен начин. Николай Студит, с когото са заедно в тъмницата, не играе особено съществена роля. Единият, изпратен при Теодор мъчител, е поразен от благочестието и кротостта на светеца и не само не го изтезва, но даже организира как той да изглежда убедително след предполагаемите изпитанията. Ще приведа откъс от агиографския текст: црь ... никитоу кзъ стомъ посълаиеть. ранъи немюу нъина люти наложити повелѣвъ. и всего положити полна мюкъ. немюуже и кзъ прѣвъномюу пришьдъшю. и него же радн пришьдъ повѣдавъшю. видѣ него коупно съ словомъ и срѣцицю съ блгодѣшиемъ дѣшевыиъмъ съвлѣкоуца. и плзть даюца на бинение. се бо ми рѣ издѣвѣна желаньно и чаемо. нъ млстивзии ѡнъ мюужь. и самольнъ и млсрдъ. ѡкоже единъ видѣ чѣстноюу ѡноу плзть нагоу. ѡкоже и время и постъ послѣднии истаниъ кѣтъ. преклони сѧ всѧ и дѣшо пострадѧ. ни вѣзнати ни прикосноути сѧ немъ ѡтиноудъ съмѣвъ. ли паче нецѣ роукама бити ли ранъи дати. тѣмъ и мюудро нѣчьсо въ себе съвѣщавъ. ѡко да и повелѣноиѣ ѡ цря мьнитъ съвършыа. и соуцаиѧ съ нимъ оутанти сѧко бивѣ стго сѧи. ѡвѣно кожоу полагаи на плещю ѡцю ... даже и кропле показати имать. неже ѡ ранъи крѣве. самъ тѣ. ѡ воли блговолнѣи. свою си ѡкрѣвава- ютъ мѣшюцю. желѣвъмъ провадъ. и ѡ тоудоу истекъшюу крѣвюу ранъи помазавъ (РГБ 1832, л. 1236–1246).

Вторият царски пратеник, Атанасий, вече действа като истински екзекутор. Той неколкократно пребива Теодор Студит и Николай Студит до смърт.

Сравненията на моменти от Житието на Николай Студит и Житието на Теодор Студит говорят за известна приемственост по отношение на фактологията. Това предполага или еднакво представяне на реални факти, или литературни заимствания, което вероятно е по-реалистично. На подобен факт обърна внимание Д. Афиногенов в публикацията си „О некоторых литературных взаимодействиях в „Кружке патриарха Мефодия I (843–847)“.⁴⁷ Повод за това му дават няколко произведения, създадени за много кратко време, които са свързани не само идейно (полемика с иконоборците, прослава на православните патриарси, изтъкване ролята на нечестивите императори за проникването на ереста), но и с преки заимствания, с общи литературни мотиви и структурни черти. Авторът изтъква,

⁴⁷ Афиногенов, Д. Е.: О некоторых литературных взаимодействиях в „Кружке“ патриарха Мефодия I (843–847). In: Индоевропейское языкознание и классическая филология, 2017, № 21, с. 26–33.

че като образец е следвано Житието на Никита Мидикийски, за което беше споменато по-горе, неговият автор Теостирикт е гравитирал към този кръг.⁴⁸

Смятам, че свидетелствата на Житието на Николай Студит са много по-автентични и убедителни. Вкарването на фигурата на добродушния и милосърден царски служител смятам за по-късна украса на текста с легендарни елементи и съзнателна манипулация на факти, които едва ли биха допринесли за помирението и излизането от кризата на иконоборските времена.

Цялата вина съзнателно е стоварена върху жестоките императори. Това е характерен белег и за съчиненията на видните византийски книжовници иконопочитатели от епохата. Йоан Дамаскин пише, че Лъв III дошъл на власт, благодарение на сделка с дявола. Теофан Изповедник нарича Лъв III предтеча на Антихриста.⁴⁹

В стила на класическия начин за построяване на агиографски текст на образа на героя, мъченик за правата вяра, е противопоставен антигероят.⁵⁰ Тази роля в разглежданите тук текстове си поделят трима иконоборски императори, преследвали най-активно иконопочитанието – Лъв III Исавър, Константин V Копроним и Лъв V Арменец. Думите, с които са обрисувани, надминават във всяко едно отношение образа на който и да е мъчител езичник от многобройните жития на християнски мъченици. Отстъпилият от вярата властимащ е много по-опасен и омразен.

Ще представя кратки примери от иконопочитателските жития:

Лъв Исавър и Лъв Арменец

Николай Студит МДА 92.1 с. 56 тезоименитъ; рыкноуѣъ тако левъ
Стефан Нови ВМЧ л. 1234б – имѣ нравы кѣ звѣремъ; прѣвѣе оубо в лисовѣ нравѣ въблек с л. 1238в – лѣвоименитаго звѣра ... мѣжа ѿ сирскыа страны пришеша. възх'хованнѣ множае чюдотворити ... на стѣа иконы възвѣсив с
Николай Студит МДА 92.1 с. 40–41 – левъ своимен'нын. лвовобразнын. и възхитивъ цѣр'тво римское ... подража и си подобимен'наго. и подобовобразнаго. на сирскаго. нечестива. ратынаго. иззобрав'тника словъ. л'ва глаю исавра с. 54–55 – левъ бо нѣкто ѿ арменскыа зема лавивъ с. мочъ понстинѣ злочтивъ. и проныривъ ... свѣроименитын ... ѿца констнтин мотылоименитаагѡ

Двамата императори с името Лъв предизвикват асоциации и уподобявания на кръвожадния звяр. Освен звероименити те са злочестиви, предтечи на Антихриста, с лисичи нрав, измамници, убийци, създадели на злото.

Константин Копроним

Стефан Нови Син 176 л. 358 г – много звѣра гръчанишии ѿродъ. констн'тина глаю гноименитаго егѡ аще кто речеть ахаѣъ ѿ ахаза или паче иродъ ѿ дрхела
--

⁴⁸ Афиногенов, Д. Е.: О некоторых литературных взаимодействиях, с. d., с. 26.

⁴⁹ Афиногенов, Д. Е.: Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис, с. d., с. 117.

⁵⁰ Каздан, А. П.: История византийской литературы, с. d., с. 208-210.

Никита Мидийски МДА 93 с. 36 – костнѣтинъ снъ его. лоукаваго корене. прониръѣе ствало. ѿ корене острѣи треновъ доуѣъ ѿ ядовитаго свѣри смѣи ѿ лѣтѣиша дѣшепагоубнаго лѣа пардалисъ пѣстроуобразна. с. 39 – егда мѡѡ крѣщааше сѡ ѿверсеніемъ оутробы его сквернавы. коупзѡль wskверни. ѡкоже рѣци стѡмоу германоу. ѡкоже великѡ смрдѡ се имѡ цркви сѡтворити
Николай Студит МДА 92.1. с. 54–55 – тѣже свѣроименитѣи ... ѡца квѣстѣтин мотѡлоименитаагѡ и лѣвнтѣи да сѡна егѡ. ересьноуѡ въроу дрѣжааше ѡкаанѣи
Теодосия Константинополска Успенски сборник л. 143а – мѣнцѣ и чюдотворицѣ теодосіѣ мѣнѣ при костѣтинѣ каваалинѣ. рекомѣи гнои

Този ненавистен за агиографи и хронисти властник е останал в историята с нелицеприятни прякори, дадени му без съмнение от политическите противници – Кавалин и Копроним. Измежду всички разглеждани тук текстове, най-жестоко е описанието му в Житието на Никита Мидийски. А. Каждан обръща внимание, че начинът на описание и използваните сравнения са сходни с използваните в Житието на Стефан Нови Изповедник. Наред с ругателства като „потомък на ядовит звяр“, „душетлетворен дракон“ той е наречен и пѣстроуобразънъ пардалисъ. Каждан пояснява, че в езика на отците на Църквата пардоусъ – гръцка заемка със значение „пантера“ (в нашия текст в по-близък до гръцката дума παρδάλειος вариант пардалисъ) – е добила унищожително значение, станало определение за „козните на дявола“.⁵¹ Легендата, че Константин V е осквернил купела при кръщението си, е разказана цветисто и внушава омерзение. Прякорът Копроним се закрепва трайно за името на иначе успешния пълководец и владетел на империята. В старобългарските преводи прякорът също е преведен и там той е наречен гнои, гноименитъ, мотѡлоименитъ.

Образите на императорите иконоборци остават в агиографията като предупреждение към осмелилите се да посегнат на вярата, за порицание и заедно с това за вяра във възстановяването на хармонията, нарушена от злите сили.

Разглежданите текстове не подминават и представители на висшия клир, изповядващи иконоборската ерес, защото както казва Житието на Никита Мидийски Никита Мидийски: ереси ѿ епѣ. и ѿ нижнѣ проsvтѣръ. начала прѣимаша. Особено цветисто е описанието на игумена на манастира, където е заточен светецът:

Антим, екзарх на манастир Никита Мидийски МДА 93 с. 55–56 – анѣфилъ нѣкто оукроушѣникъ. татѣ црѣкѣнѣи ... лѣстѣць ... злонѣравнѣи ... томнителенъ вѣсенъ гноусенъ ехѣдиннѣи ѡродѣ. ѡщерица ядовита ... безѣчестенъ же и всеоубителенъ. лѣстѣиъ. лоукавенъ же, и зловѣравенъ. се оубо прѣлихѣ ради главы. ексарѣха и поставиша манастирю томоу вѣвожнѣи
--

⁵¹ Пак там, с. 259–260.

Патриарх Анастасий Стефан Нови ВМЧ Л. 1234г – 1235б – цркви же гонител во истинѣ и хоулиника мноуши. лютѣ гоуещаго ю ... поставленаго звѣрствонѣ ... азкавнаго. иже въ всемъ томоу згоденъ сын, и равоуѣпно въздаваа слоуженіе ... наемника наричюша, а не пастыра. вѣрка, а не паствитель. предател црквиныа оуставолъ и велѣніа Иконоборческият патриарх Теодот Никита Мидикийски МДА 93 с. 48–49 – постакиша же и патриарха, феодала нѣкого ѿ чиготъ. дѣтелъ на роуғалище. тако везоуспѣшна соуца и тѣхоулина. такоже и въ филѣальсцѣи игръ. илѣти того налѣи ти
--

Дори омразните императори иконоборци не са удостоени с толкова обширно унищожително описание. Високопоставеният духовник, отстъпил от православието и защитаващ иконоборството, стои най-високо в стълбицата на онези, които са отстъпили от правата вяра. Неговата отговорност пред паството е най-голяма. Затова носи най-голяма вина и заслужава най-голямо порицание.

Славянската книжнина е съхранила един точно определен момент от официализирането на паметите на иконопочитателите във византийската книжнина. Благодарение на това, че отразяват по-стар, до-Метафрастов състав на оформящата се византийска четиминейна литература, те предлагат по-ранни и близки до иконоборската епоха текстове, изчезнали почти напълно във византийската литература, в която от Х в. господства Метафрастовата редакция. Тези славянски преводи дават по-достоверна представа за разигралите се събития, предлагат в по-автентичен и негероизиран и митологизиран вид житейския път на реално съществуващи исторически личности. Съхранените във византийската книжнина по-късни преработени варианти са плод на съзнателна намеса, пренаписване и „изчистване“ на по-ранните, по-близки по време до разигралите се събития текстове. По този начин византийските книжовници предлагат път за изход от кризата, наречена иконоборчески период. Резултатът е, че по-ранните и по-близки до действителните събития текстове изчезват. Единственият начин за доближаване до тях са славянските/старобългарските преводи на агиографски текстове, запазващи основно чети-минейте. Силната „студийска“ връзка в тяхното превеждане прави така, че векове наред в славянската (основно и предимно руската) книжнина се възпроизвеждат именно свързаните тясно локално със Студийския манастир култове към мъченици и изповедници, чиято популярност понякога не е излизала извън границите на самия манастир.

Използвани ръкописи:

- Син 175 = Успенски сборник, XII–XIII в. ГИМ, Синодално събрание. Князевская, О. А. – Демьянов, В. Г. – Ляпон, М. В.: Успенский сборник XII–XIII вв. Москва: „Наука“, 1971.
- Син 176 – ГИМ, Синодално събрание, чети-миней за м. ноември, XVI в.
- Син. 180, Велики Макариеви чети-миней за май, Синодално събрание, XVI в.
- МДА 92.1 – РНБ, Московска духовна академия, фонд 173/1, чети-миней за м. февруари, XVI в.
- МДА 93 – РНБ, Московска духовна академия, фонд 173/1, чети-миней за м. април, XVI в.
- МДА 94 – РНБ, Московска духовна академия, фонд 173/1, чети-миней за м. май, XVI в.
- РНБ ф. 178.1 № 1832 – Жития на Нифонт епископ Констанцки и Теодор Студит, края на XII – първата половина на XIII в.

Волокол 597 – РНБ, Събрание на Йосифо-Волоцкия манастир, фонд 113, чети-миней за м. май, посл. четвърт XV в.

Волокол 592 – РНБ, Събрание на Йосифо-Волоцкия манастир, фонд 113, чети-миней за м. ноември, посл. четвърт XV в.

Рс 597ф. от XVII в., НБ Сърбия

„Не сотвори себе кумира“ – иконоборство в ранней славянской литературе

Елка Мирчева

В статье исследуются 6 агиографических текстов из славянского перевода Миней четьи. Перевод по всей вероятности был сделан в первые десятилетия X века и отражает специфические местные монастырские традиции того времени в Константинопольском Студийском монастыре „Св. Иоан Предтеча“. Все 6 текстов посвящены святым и исповедникам иконоборческого периода Византии. Эти славянские переводы дают более достоверную информацию о происходивших событиях, предлагают в более аутентичной, негероизированной и мифологизированной форме как характер кризиса, так и жизнь реальных исторических личностей.